

Миливоје Иванишевић
ХРОНИКА НАШЕГ ГРОБЉА

Уредник
Зоран Колунџија

ФОТОТИПСКО ИЗДАЊЕ

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2023.

Сва права задржана. Копирање, фотокопирање, умножавање и коришћење текста у
било ком облику није дозвољено без претходне писане сагласности.

Миливоје Иванишевић

ХРОНИКА НАШЕГ ГРОБЉА

ИЛИ СЛОВО О СТРАДАЊУ
СРПСКОГ НАРОДА БРАТУНЦА,
МИЛИЋА, СКЕЛАНА И СРЕБРЕНИЦЕ

ПРОМЕТЕЈ
АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
Нови Сад

МИЛИВОЈЕ ИВАНИШЕВИЋ

ХРОНИКА НАШЕГ ГРОБЉА

ИЛИ СЛОВО О СТРАДАЊУ
СРПСКОГ НАРОДА БРАТУНЦА,
МИЛИЋА, СКЕЛАНА И СРЕБРЕНИЦЕ

БЕОГРАД - БРАТУНАЦ, 1994.

*Драгомиру Драги Живковићу
и свима који су пали
за Српске земље.*

Страшна, спасоносна истина

Јест, тако је браћо драга,
Ти гробови нису раке,
Већ колевке нових снага.

Јован Јовановић Змај
(*Светли гробови*)

Хроници нашег гробља, што је право из глуве таме заборавом подло и кукавички затрпаваних рака и јама, са безимених стратишта и маглених згаришта на светло подвижнички изведе Миливоје Иванишевић, часно је, али претешко, писати било какав предговор. Још теже би, заправо немогуће, било написати јој поговор. Јер, она је сама собом порука, наравоученије и поговор, а затим, на жалост, овом књигом није ни закључена, већ отворена ка спознајама нових, помно запретаних гробишта и ужаса.

Размишљајући о начинима на које се човек, а ми бисмо додали, и људи, па и народ, могу убити, Иво Андрић је у *Знаковима поред пута записао*: "Човека убијају често и мржњом. У једном ужем или ширем кругу људи мржња се гаји, одржава, шири, јача и усредсређује толико и дотле док се не створе средства и не пронађу руке које ће ствар окончати и убиство извршити. Али човека је могућно убити и неразумевањем. Другим, упорним, доследним одсуством разумевања. Средство је сигурно као и мржња, само дејствује нешто спорије, али су зато муке теже и страшније. Човек - жртва не падне од једног ударца, него пресвисне. И још поврх свега, често у очима неупућених изгледа као да добрим делом и сам сноси кривицу за своју судбину".

Судбина српског народа, а особито његових делова ван Србије, горка је потврда тачности Андрићевих запажања. Поред и поврх тога што су периодично, у време оштрих ратних катаклизми, истребљивачки масовно убијани средствима и рукама покренутим провалом дуго и помно гајене мржње, Срби су били осуђени и на неразумевање, све до заборава и самозаборава своје преголеме трагедије. Патња је тако претворена у изједајућу мору. А мора убија душу. *Хроника нашег гробља* пада као љути мелем на љуту душевну рану. Истина о злочинима боли, али поштенога прочишћава и исцељује.

Подједнако и жртву и злочинца, којима су силе историје свирепо отеле душу.

За успешно извршење продуженог и виšekратног убиства мржњом и неразумевањем неопходно је испунити један основни услов: сакрити истину. У савршеном злочину готово је важније одузети жртви истину него одузети јој живот. Сред загушљиве помрчине неистине оглашене истином умире се и без убијања, а убија без казне и без гриже савести. Да би се зауставило паклено коло невидљивог злочина, без обзира на то коме је у датом тренутку додељена улога злочинца, а коме, пак, жртве, нужно је ослободити истину, пробити се до неопозивих чињеница. А против истине о злочинима над српским народом, почињеним током овога века, скована је била, и у дело углавном доследно спровођена, различитим разлозима "вишега реда" оправдана завера ћутања и прећуткивања. Истина је, срећом, спора, али достижна. Као вода, она на крају увек нађе свој пут. Али тај тренутак озарења треба чекати, и дочекати. Предуго за једно покољење, а о појединачним животима да и не говоримо. Сведочанства као што су *Хроника нашег гробља* или недавно, после више од две деценије потискивања објављени записи Пере Ђукановића из Кравице, под насловом *Устанак на Дрини* (Београд, 1994), доживљавају се стога као ојачавајућа, истиносна врела моћних понорница које избијају на правом месту и у прави час, да људима средњег Подриња, читаве Источне Босне, али и свима којима је истина потребна, чак ако тога нису свесни, подједнако у Београду, Сарајеву, Загребу, Паризу, Лондону или Вашингтону, пруже доказе против једне од највећих, и најсрамнијих, обмана нашега времена.

Стравични доказни материјал методично разврстан и распоређен између корица *Хронике нашег гробља*, уз тек најнеопходнија објашњења и коментар Миливоја Иванишевића, надмоћан је и неопорив, јер се, заправо, не упиње да било шта докаже, а још мање да некога оптужи. Лаж треба фабриковати, ака никако другачије, а оно бар скривањем истине. Та нечасна работа данас се сматра легитимном и назива "пропагандни рат". Истину је довољно јасно, на прави начин, у прави час и одговарајућим средствима саопштити

јавности. Све остало у вези са њом објаснио је још Сократ. Али, ко се уопште сећа Сократа?

Овај век донео је злослутно разарање оних вредности на којима је почивао велики, духовни свет чији су невидљиви закони штитили човека од последица његове сопствене деструктивности. Растерећени крајњим релативизовањем моралних норми, а оснажени огромним напретком науке и технологије, привремени светски моћници у неколико наврата су током овога столећа пожелели да се окушају у божанским пословима преуређивања разноликог света и постројавања држава и народа по мери наметнутих "нових поредака". Све што је стајало на путу таквим намерама, од појединаца до читавих народа, сатанизовано је и немилосрдно уништано, при чему се подједнако ефикасно деловало и пером и мачем. Стицајем околности, за које никако не може бити одговоран, српски народ је пречесто стајао на путу "нових поредака" и старих тирана. Кућа му је, уосталом, како је запажено, некако насред пута, а и на међи која, према укореењеном виђењу, раздваја Запад и Исток. Како је сваки "нови поредак", без обзира на своју идеолошку природу, политичке носиоце и размере тоталитарних амбиција, снагом свога утицаја пресудно одређивао, производио и прописивао "истине" датог времена, не треба се чудити томе што су Срби, као и други "реметилачки фактори", онда када су тако доживљавани, а то је бивало често, уз физичко затирање излагани и беспопштедној пропагандној кампањи, док су њихова страдања тонула у ћутање и заборав. Накнадни и делимични пропламсаји истине нису били довољни да одагнају тему и успоставе владавину чињеница и пуне историјске правде.

Мали земљишни одсечак средњег Подриња, с општинама Братунац, Сребреница, Милићи и Склани, на који се односи *Хроника нашег гробља*, примерно, као паклена реторта, сведочи о поновљеним страдањима српскога народа с оне стране Дрине, те кобне границе утиснуте у предубеђења оптерећених историјских свести. Од самог сведочења о злочину још драгоценији је, поготово у овом тренутку, кад је погубност лажљивог пера и искривљене слике о Србима превазишла убитачност ножа и куршума, ударац који неми, а толико речити, спискови жртава и злочинаца задају колосалном светском медијском фалсификату босанске трагедије. Будући непоткупљиво

документарна и методолошки узорно сачињена, *Хроника нашег гробља* не казује да су у средњем Подрињу страдавали и да у овом рату страдају само Срби. Она прича о "нашем гробљу", не скрнавeћи, лажном речју или омаловажавањем, мир и достојанство туђих мезарлука. Свету поручује само то да би, поред једностране, многоструко увећане и милионски умножене представе о мученичким данима муслиманског Сарајева, Сребренице, Горажда или Же-пе, морао схватити да постоје и српско Сарајево, Горажде и Сребреница, али и Бљечева, Гниона, Загони, Залазје, Подравање, Јежестица, Кравица, Ратковићи... Имена ових, и низа других српских градова, села и заселака не постоје на безочно селективним светским мапама геноцида, спремним да, као део доказне грађе, буду, ако затреба, поднете на великом суђењу унапред осуђеним Србима, набеђеним безобзирним "агресорима" и јединим виновницима тзв. "етничког чишћења" у Босни и Херцеговини. Мисија *Хронике нашег гробља* припада вечној и непролазно актуелној картографији истине. Јер, како записа владика Николај, **"истина је и у гробу жива, у оковима слободна, и у тамници светла, и у благу чиста"**.

Грађа коју је месецима, у тешким условима, крстарећи ратним Подрињем, откопавајући гробнице и ходочастећи згариштима, предано прикупљао Миливоје Иванишевић почела је да делује и пре него што је досегла облик штампане књиге. Они којима је на срцу истина, а таквих, и у нас и у свету још увек, на срећу, има, при првом сусрету с овим јединственим сведочанствима непогрешиво су осетили колико је супериорна њихова изворна снага у поређењу с надуваним конфекцијским кривотворинама комерцијалних светских медијских кухиња. Чим се сазнало да у Републичком комесаријату за избеглице постоји некакав "Иванишевићев материјал" о злочинима над српским становништвом Подриња, за њега су се заинтересовали пријатељи истине, а самим тим и борци против медијске дијаболоизације и кажњавања Срба из иностранства. Грађа која је у том тренутку била сређена убрзо је, заслугом неуморне Мирјане Флајшман, преведена на енглески и француски језик и понуђена информативним агенцијама, државним институцијама и угледним појединцима на Западу, одакле је све време вођена незапамћена пропагандна хајка против Срба. Поред осталих, Иванишевићеву документацију је пажњи медија и читалаца на енглеском језичком

подручју свесрдно препоручила и Нора Белоф, новинар и публицист, један од најбољих познавалаца и најпродуктивнијих аналитичара источноевропске комунистичке и посткомунистичке стварности. Потресне чињенице подрињских стратишта, садржане у *Хроници нашег гробља*, битно су допринеле веродостојности веома успелог издања групе млађих независних београдских новинара *Хроника најављене смрти* (*Chronicle of an announced death*, Милићи, 1993), првог озбиљнијег покушаја да се аргументовано, у прикладној форми и опреми, разобличи тенденциозна антисрпска слика о рату у Босни и Херцеговини. Било би свакако корисно да и ово целовито издање *Хронике нашег гробља* што пре нађе пута до читалаца у иностранству, где се, поред настављања претежно промуслиманског пропагандног деловања, убрзано ради и на припремама за суђење "починиоцима ратних злочина на територији бивше Југославије".

Хроника нашег гробља документује закониту парадоксалност српског положаја на оптуженичкој клупи новије и најновије историје, а у оптужници оних који верују да им је поверена искључива надлежност њеног уобличавања. "Држава коју су стварали њихови преци, па и они сами, поново се, већ по други пут, рушила и остављала их на милост и немилост текућих збивања. И то опет као кривце за стварање и пропаст те исте државе". Овом једноставно изреченом констатацијом у уводном делу књиге Миливоје Иванишевић је прецизно дефинисао апсурдност овоговековног српског "источног греха", због којег, ево, већ по трећи пут болно испашта и искушава свирепи остракизам тзв. "међународне заједнице". *Хроника нашег гробља* је и хроника догађаја који су претходили великим ратним сукобима и били припрема за њих, а који су, доцнијим апсолутизовањем српске кривице за "агресију", "кровопролиће" и "етничко чишћење", избрисани из хронологије на којој би се једино могла темељити уравнотежена представа о узроцима и последицама трагичних збивања у Босни и Херцеговини и њихово ваљано објашњење. "Ми смо добро живјели са нашим комшијама муслиманима из Бљечеве и Чизмића. Ишли смо једни другима и на весела и на жалости. Кад је почео рат ми нисмо више контактирали, јер смо почели свако око свога села чувати страже", тако велику истину 1993. године казује обични, "мали" човек, Божана Гвозденовић из Загона. А 1941. године, Перо Ђукановић из Кравице је забележио:

"Кратко вријеме по капитулацији и предаји ојађене Босне и Херцеговине Павелићу и његову некаку НДХ, на првом кораку народ, особито Срби, осјети други задах и притисак". Свеколика кобна тајна је у том задаху и у том притиску - 1941. као и 1994...

Онога коме су очи отворене, ум непомућен, а срце чисто *Хроника нашег гробља* уводи у пределе те мрачне тајне и тешке несреће "ојађене Босне и Херцеговине" и њених људи.

Дарко Танасковић

ПРВИ ДЕО

Повод

Бројни су разлози који су нас навели да припремимо ову документациону свеску. Пре свега на то су утицали сами догађаји, али и покушаји да се ти догађаји фалсификују и пред светом прикажу на начин који не одговара истини.

Овај део Источне Босне - подручје средњег Подриња које обухвата општине Братунац и Сребреницу, а од скора и општине Милићи и Скегани - изложен је сталним притисцима и проређивањем српског становништва. Поред, углавном познатих узрока који су карактеристични за целу Босну и Херцеговину, Подриње има и своје специфичности. То је географски и стратешки значај овог краја. Река Дрина је већ одавно, може се рећи вековима, граница између српске државе, која се простира дуж десне обале, и држава које су се током разних окупација формирале и смењивале на левој обали и на просторима данашње Босне и Херцеговине. Дуго је Дрина била граница Србије са Турском империјом, потом са Аустроугарским царством, а током Другог светског рата са Хитлеровом и Павелићевом творевином Независном Државом Хрватском. Сваки окупатор је настојао, не бирајући много средстава, да удаљи и склони Србе из Босне од границе са Србијом. То је и проузроковало интензиван прогон српског народа са ових територија. Последица тога је промена националне структуре становништва и све мање учешће Срба у укупној популацији. Данас се у добром делу овог подручја трагови нашег вековног присуства једино могу наћи у разореним богомољама, називима насеља и топонимима, али, на жалост, не и у присуству српског народа у тим насељима.

Једино у деценијама постојања једне, а потом и друге Југославије, Срби овог краја су провели у релативном миру.

Сада је у току трећи оружани или ратни поход на српски народ и само у двадесетом веку трећи покушај изгона тог народа из Источне Босне и Подриња. Док ово пишем, крајем децембра 1992. године, већ је попаљено, разорео и опустошено много насеља, чисто српских села и српских заселака у селима са мешовитим становништвом. Та судбина је задесила села: Гниона, Бљечева, Опарци, Шадићи, Ратковићи, Гостиљ, Виогор, Лозница, Чичевци, Брежани, Металка, Загони, Обади, Крњићи, Залазје, Магашићи, Жежестица, Рупово Брдо, Факовићи, Бољевићи, Подравање, Браћан, Рогосија, Бјеловац, Сикирић, Кравица, Брана Бачићи, Ћосићи, Кушићи, Ванцићи, Бабуљице, Божићи, Блажијевићи, Брезовица, Доња Буковица, Бутковићи, Бањевићи, Биљача, Врсиње Горње, Вишњица, Витковићи, Вранешевићи, Хранча, Јакетићи, Јасен, Гођевићи, Гладовићи, Гај, Липеновићи, Гаке, Кипрово, Корита, Костоломци, Међе, Млечва, Мратинци, Прибанићи, Ораховица, Осредак, Постоље, Прибидоли, Прибојевићи, Оправдићи, Радошевићи, Топлица, Жабоквица, Станатовићи, Тегаре, српске куће у Новој Касаби и српски део Неђељишта, и др. Мештани ових села су изгинули или у избеглиштву, а имовина у поседу муслиманских нападача. Разарања нису поштеђена чак ни гробља. Етничко чишћење, поновни прогон и уништавање свега што је српско, од становништва до њихових насеља, опет је у пуном јeku. У том подухвату скоро подједнако су ангажовани, свако на свој начин, и у обиму својих интереса, муслимани и исламски свет, велике светске силе, државе западне Европе, одцепљене републике бивше Југославије... И сви се, готово без изузетка, труде да жртву дотуку и претворе у кривца.

Са малим, часним и повременим, изузецима на српски народ се обрушила моћна Седма сила Европе и Америке свим неистинама које је могла да прикупи и лансира преко својих листова, радија и телевизијских екрана. Хиљаде и хиљаде људи, професионалаца, данас сипају лажи и као да се утркују ко ће више у томе да постигне. Ово је време помраченог угледа и срамоте тих људи. Њихов злочин није ништа мањи од злочина муслиманских хорди које харају овим крајевима. Они то подстичу и охрабрују.

У овој ситуацији, да би опстао, српском народу је једино преостало да верује, кад је реч о светској заједници, да ће истина победити новинаре и политичаре и да се, кад је опстанак у питању,

одбрани и живи на својој земљи. Другог избора, изузев пропасти, нема.

I

Међутим, пре него што почнемо излагати догађаје који су утицали на стварање ове документационе свеске, потребно је да бар у основним цртама представимо територију о којој је реч. На жалост, с обзиром на мотиве и услове настанка рукописа, чини нам се да је излишно излагати природне, историјске и културне вредности и карактеристике овог краја. Ти, превасходно мирнодопски, иако значајни, садржаји у рату се, бар привремено, налазе у другом плану. Од тога је значајнији опстанак људи на властитим огњиштима и одбрана онога што су наследили, што су створили и шта имају. Зато ћемо се у овом случају задржати на изношењу само оних чињеница које су тренутно актуелне и на глобалном плану значајне за текућа збивања. То су, једноставније речено, неке демографске карактеристике и земљишни посед, односно власништво над земљом.

Четири општине које су предмет посматрања, Сребреница, Братунац, Скелани и Милићи, простиру се на 1520 km^2 или 3,0% укупне територије Босне и Херцеговине (51139 km^2). Према попису становништва 1991. у тим општинама живело је око 80000 становника, или 1,8% укупног становништва, односно 2,0% српске популације у овој бившој југословенској републици. У тим општинама Срба је било 28500 (35,6%), а муслимана 49500 (61,9%). Мали, готово симболичан број становника припадао је другим етничким групама и нацијама. У овом случају говоримо интегрално о све четири општине, иако међу њима постоје велике разлике (у општини Сребреница Срби су чинили 25,0%, а у општини Милићи 90,0% укупног становништва). Посматрајући села, њих у сребреничкој, братуначкој и скеланској општини, значи изузимајући Милиће, има 37 чисто муслиманских, 29 чисто српских и 64 мешовитог састава становништва. Милићи, као што је поменуто, припадају превасходно Србима. Истина, проблем њиховог међусобног административног разграничења је још увек актуелан, али то у овом случају није предмет нашег интересовања.

Ипак, кад се разматрају тренутни демографски односи на целом подручју, неопходне су и незаобилазне извесне напомене без којих није могуће сагледати већи део тренутних збивања. То нас, нужно, води у не тако далеку прошлост.

Извесни индикатори су пописи становништва пре и после два последња рата, који су од великог значаја за српски народ. Према попису становништва пред II светски рат, које је извршено 1931. године, Срби су у сребреничком срезу (општине Сребреница, Братунац и Скелани) чинили већину становништва (Срба 17766 или 50,6%, а муслимана 17332 или 49,4%). Истина, пре тога, значи у току и непосредно после I светског рата, ти односи су били знатно повољнији за муслиманску, или исламску верску заједницу.

У току и непосредно после II светског рата српско становништво је било сведено на мањину. Међутим, у годинама мира Срби су се поново вратили у своја села и градове из којих су били прогнани или из којих су морали избећи. И не само то, многи муслимани, делимично да би прикрили своје злочине у току рата, делимично зато што су се тако осећали, у првим поратним пописима су се изјашњавали као Срби (мухамеданског, односно исламског закона). Услед тога, бар статистички, већ 1948. године Срби у сребреничком срезу више него дуплирају број становника у односу на стање из времена владавине фашистичке Независне Државе Хрватске и већ тада достижу поново 50,5%, а у власеничком срезу, коме припада и општина Милићи, 82,5%. Треба истаћи и чињеницу да се током целог овог XX века, како у Аустроугарској монархији, тако и у југословенској држави, трагало за националним идентитетом муслимана. Последњих деценија у Југославији они су приликом статистичких истраживања исказивани (1948. године) као "муслимани неопредељени", потом (1953) "Југословени неопредељени", а онда (1961) као "мусмимани (етничка припадност)" или "Југословени национално неопредељени". Тек од 1971. године добили смо коначно само "Муслимане" са великим словом "М", неку врсту нације коју је номиновала и промовисала социјалистичка, самоуправна, прокомунистичка Југославија, али нацију без свог етничког корена, писма и језика.

Административне и управне промене које су од II светског рата вршене у држави (реорганизације и укидање срезова, округа и по-

јединих општина) отежавају праћење континуитета готово свих демографских промена, па и верских и националних односа становништва у општинама које су предмет нашег интересовања. Међутим, независно од тога, према резултатима пописа становништва 1991. године Срби су представљали, изузев у општини Милићи, мањи део становништва. Овде, ипак, треба подсетити на сумње које су се испољавале у веродостојност статистичких података када је реч о националном саставу становништва у Босни и Херцеговини још од 1961, а поготово 1991. године. Приликом последњих заједничких избора (1990) у општини Сребреница је било више Срба који су имали право гласа него што је по статистичким подацима ова општина имала становника српске националности. Други разлог за сумњу да су статистички подаци о националној структури становништва фалсификовани је избегавање Републичког завода за статистику СР Босне и Херцеговине да те податке достави надлежном Заводу за статистику СФРЈ. Попис становништва је обављен априла 1991, годину дана пре почетка сукоба, али овај сегмент истраживања је остао ван увида јавности и југословенских стручних институција.

У последње време, поготово од када су почеле разне мировне иницијативе и преговори, један од главних камена спотицања постала је територијална подела или формула по којој ова бивша југословенска република треба да се дели. Свакако да су ту могуће разне варијанте од којих се у први план, као кључ за решавање овог проблема, издвајају или национални састав становништва или садашње власништво над земљом или политичка међународна арбитража. Ни једна од тих варијанти не одговара свим странама у сукобу. Свако тражи и налази своју формулу коју нуди као једино реално и прихватљиво решење.

За упућене у ту проблематику, на подручјима која су предмет нашег посматрања, није ништа необично што је српски земљишни посед скоро у обрнутој пропорцији у односу на број становника српске националности. Муслимани су и раније, као и данас, чинили већину у градовима (посебно у Сребреници, али и у Братунцу). Међутим, на сеоском подручју, поготово до Другог светског рата, доминирало је српско становништво. Ни велико страдање Срба у последњем светском рату, ни толика њихова разорена и опус-

тошена села нису могли да промене власнике. Смањена је српска популација, поготово у релативном односу, али не површина села и имања на којима су живели. Катастарске књиге, и оне аустроугарске, као и краљевине Југославије, па и ове последње, социјалистичке Југославије, показују праве односе и праве власнике земље. По њима, у ове четири општине, са могућим минималним одступањима, Срби су власници на око 52% земље, муслимани на око 29%, а преосталих 19% припада држави. Једино се може поставити питање како поделити државну земљу, јер су остали односи јасни. У овом случају, а таква је ситуација и у осталим деловима Босне и Херцеговине, применити неку другу формулу (на пример однос српског становништва у укупној популацији ове бивше југословенске републике) значило би наградити убице из прошлих ратова и њихове наследнике имањима и земљом жртава.

Можда је за илустрацију довољан само овај пример. Село Жедањско у сребреничкој општини до II светског рата имало је подједнак број муслимана и Срба. У том рату сви Срби су побијени од усташких формација којима су припадали и муслимани овог села. Од тада је село настањено искључиво муслиманском популацијом, мада се земља још увек води на имена српских породица. Применом неког етничког кључа или формуле, пошто је Жедањско данас чисто муслиманско село, то би била и њихова територија. Међутим, то би значило и наградити потомке некадашњих убица за злочин и етничко чишћење које су извршили њихови преци и озакопити сва прошла и садашња страдања српског народа на овим територијама. Односно, увести правило да земља жртве припадне убици.

А таквих примера, као што је Жедањско, има на стотине, а можда и хиљаде у овој бившој југословенској републици.

II

Документација и подаци који су коришћени приликом рада на овој књизи, као што је уобичајено, потичу из више различитих извора. С обзиром на мотиве, актуелне потребе и могућности, најважнији извор информација били су учесници и, посебно, жртве рата који још траје. У то се лако може уверити и читалац. Добар део казивања страдалника и прогнаних, њихова виђења и сведочења,

саопштени су непосредно после или у току самих трагичних догађаја из којих су обично једва изашли живи. То су сведочења људи који су боравили у нападнутим и уништеним насељима, мештана који су били браниоци тих насеља, избеглих лица која смо налазили на линијама одбране других села, али и у болницама, црквеним портама и на гробљима приликом сахрана, у избегличким збеговима и кућама у које су се привремено склонили... Под утиском оног што су видели и претрпели, људи су понекада тешко долазили к' себи и налазили снаге да опишу догађаје и страдања која су их снашла. Многи од њих нису знали ни шта је са члановима најуже породице, децом или родитељима, и живели су у ишчекивању, распитивали се и трагали за њима. Па и поред тога, у већини случајева, ти људи су са изненађујућом прецизношћу описивали страдање не само својих села и људи у њима, већ и актере погрома, па чак и врсту наоружања којим су се служили.

У то време, медијска кампања против Срба достигала је и лансирала невероватне неистине, а у средишту су се налазили Сребреница и Церска. Страдање Срба, првих и тада јединих жртава на овим просторима, нико није хтео ни да помене. Да би међународним институцијама и медијима помогли да се упознају са стварним стањем, достављена им је сва, до тада прикупљена документациона грађа, али ни то није дало неке значајније резултате. Напори Републике Српске и Југославије да објасне и докажу стварно стање, остајали су без одзива. Злочини над српским становништвом и докази о тим злочинима нису налазили места ни у ставовима политичара ни у емисијама и написима иностраних средстава информисања. Међутим, те чињенице су и данас актуелне и неспорне и ми смо се њима увелико користили приликом рада на овој монографији. То је окосница укупних казивања о збивањима током 1992. и касније.

Други извор информација су домаћи и непријатељски, углавном званични документи, који пружају веома корисну грађу за сагледавање и оцењивање догађаја који су се збивали од избора за локалне и републичке органе власти до почетка оружаних сукоба. То су, пре свега, документа СДА, Муслиманског националног вијећа, СДС, општинских органа управе и појединих, српских и муслиманских, месних заједница. Потом, муслиманска документа из ратног пе-

риода: разне наредбе, одлуке, извештаји, планови и др. из којих се, поред осталог, сазнаје и персонални састав разних команди и штабова, руководиоци, али и непосредни извршиоци појединих акција и егзекутори.

Међу званичним документима којима смо се служили налазе се и доступни статистички подаци, катарстарске књиге, подаци Црвеног крста, међународних хуманитарних организација и УНПРОФОР-а.

Упоредо са радом на регистровању и расветљавању текућих догађаја, значи збивања 1992. године и касније, покушали смо да истражимо бар део злочина који су се у овим просторима догодили током Првог и Другог светског рата. То је грађа која се налази у Архиву Србије (фонд Комесаријата за избеглице и пресељенике у влади Милана Недића за време Другог свтског рата) и у архиву Војно историјског института (фондови НДХ, НОБ, немачких и италијанских окупационих власти). Већи део те веома обимне архивске грађе тек би требало истражити и ставити на увид јавности. Сада за то није било довољно ни времена ни средстава. Међутим, мислимо да је и поред тога, бар као илустрација, дато оно што не би требало да буде спорно када је реч о геноциду, етничком чишћењу и укупном страдању српског народа у претходним ратовима на овим истим просторима.

III

Дужни смо исказати захвалност свима онима који су у веома тешким условима, поред свих својих обавеза, личних и породичних страдања и жртава, самопрегорно радили на прикупљању података без којих би било немогуће домаћој и страној јавности предочити трагедију српског народа на подручју општина Братунац, Скелани, Сребреница и Милићи. То су, пре свега, преживеле жртве и мештани попаљених и разорених српских села од којих већина њих ни данас не могу да се врате на своја огњишта. То су родитељи који су остали без деце и деца која су остала без родитеља. Ту су и страдалници који су остали и без деце и без родитеља. Свако од њих је дао свој допринос и учинио колико је могао да се више не прикрива истина о страдању и трагедији нашег народа.

У општини Братунац, поред многих сведока, захвалност за лично ангажовање желимо исказати Луки Богдановићу, др Вељку Маћешићу, Милисаву Илићу, Златану Челановићу, Максиму Максимовићу, породици Ненада и Мирјане Живковић и њиховом сину Милану, Драгани Живановић, Момиру Николићу, пок. Митру Савићу, команди бригаде, Станици јавне безбедности, Дому здравља, Општинском одбору Црвеног крста и редакцији листа "Наша реч".

У Скеланима, Данету Катанићу.

У Сребреници, Миодрагу Јокићу и Миловану Перину.

У Милићима - Радету Бјелановићу, Чеди Брајковићу, Зорану Дурмићу, Горану Калдесићу, Станици јавне безбедности, команди бригаде, Општинском одбору Црвеног крста и Штабу цивилне заштите.

За проверу веродостојности саопштених података и документационе грађе посебно смо захвални Јовану Николићу из Братунца, Томиславу Славкићу из Милића, Данету Катанићу из Скелана и Миодрагу Јокићу из Сребренице.

Веома значајну и несебичну помоћ, посебно у прикупљању и обради података, пружили су директор Информативног центара Комесаријата за избеглице Републике Србије др Момчило Митровић и стручни сарадник Драгана Васовић. Поред њих, активан у свим пословима на прикупљању и обради докумената био је и остао Бошко Иванишевић. Од почетка значајну помоћ пружао је г. Влада Тошић, саветник Комисије за ратне злочине и злочине геноцида.

Да би истине које су саопштене о страдању српског народа у овом делу Источне Босне постале познате и ван граница наше земље, веома су заслужни госпођа Миријам Флешман, Париз; мајка Марија, доскорашња игуманија манастира Градац; госпођа Нора Белов, Лондон; Проф. др Драган Недељковић, Београд; Проф. др Дарко Танасковић, Београд; госпођа Љубица Рот, Salt Lake City (САД) и Alicija Chwals, Winston - Salem (САД).

Свима њима дугујем дубоку захвалност.

Осврт на претходне злочине

Живот српског народа у Босни и Херцеговини је стална борба за физички и духовни опстанак на властитим просторима.

Да би физички опстао, морао је издржати и поднети бројна освајања многих туђина који су долазили са свих страна света. Ни један освајач никада није био пријатељски наклоњен српском народу, напротив. Са осталим народима овог истог поднебља, освајачи су другачије поступали. Стално су их својатали, или бар, са мање или више успеха, покушавали да их својатају. Тако су настајале и разне коалиције у којима за Србе никада није било места, или на које ни сами нису пристајали.

Ни српска држава од свог настанка у новом добу никада није била у стању да заштити Србе изван властитих граница. Ако је понекада и било неке помоћи, она је давана тајно и увек је била доста скромна у односу на потребе. Међутим, о оружаној заштити истог народа, ма колико био изложен прогону и истребљењу, ретко када је било у кнежевини или краљевини Србији и помена. Више су у кризним ситуацијама - бунама и ратовима - чинили добровољци, појединци, него сама држава. То се временом претворило у националну традицију. Некада су долазили из Србије у Босну, а још чешће из Босне у Србију. Почетком Првог светског рата у Братунац и Сребреницу су дошли добровољци Златиборског одреда под командом мајора Косте Тодоровића, који је ту и погинуо 17. септембра 1914. године. У току истог рата хиљаде Срба добровољаца само са овог подручја бранило је Србију и учествовало у свим њеним страдањима и ратним походима од Цера до Кајмакчалана. Године 1921. у Сребреници је основан и Срески одбор Савеза добровољаца којих је тада још било око шесто преживелих. Од тог

броја њих тринаест су били добровољци још у српско-турском рату 1876/78, неупоредиво више у балканским ратовима, а највише у рату 1914-1918. године. Они су боље од државе, чији су били поданици, демонстрирали јединство српске нације и српских интереса на овим просторима. Али, не само они.

То што није могла држава, успевала је Српска православна црква. Иако и сама укљештена између две моћне и милитантне религије, католичке и исламске, православна црква је сачувала духовни живот и идентитет српског народа, а тиме и његову националну свест.

Непобитна је историјска чињеница да ниједан део српског народа није толико дуго провео под разним окупацијама колико су провели Срби који живе у Босни и Херцеговини. А свака од њих, почевши од оних средњовековних турских, преко аустроугарске са краја прошлог и почетка овог века, до Павелићеве монструозне државе, доносила је само физички и духовни геноцид. Можда баш услед тога, српски народ на овим просторима је, иако све мање бројан, постајао све више отпоран, јак и несавладив у својој борби за опстанак. Истина, цена тих борби била је веома висока, скоро катастрофална али не толико да српски народ нестане са тих простора. Само у овом веку је преполовљен, али није нестао. Висока цена је била улог за коначан опстанак.

Само у два последња рата, оном из 1914. а потом оном из 1941. (оба светска), Срби у Босни и Херцеговини имали су толике жртве цивилног становништва колико сразмерно својој величини није имао ниједан народ Европе у истом раздобљу.

Први светски рат

Пошто свих претходних деценија аустроугарске окупације и владавине Срби нису пристајали да буду туђинске слуге и њени верни поданици, чим је почео први светски рат 1914. године проглашени су, колективно, за велеиздајнике. Одмах потом, широм тог (својевремено), анексијом окупираног подручја, почели су судски процеси. Пред судије, углавном Немце, Мађаре и Хрвате, извођени су сви значајнији и виђенији људи српске националности: имућнији

домаћини, свештеници, интелектуалци, омладина, трговци... Сви су, по тим законима, били криви. У Босни и Херцеговини није било већег града у којем није било суђења Србима - велеиздајницима.

Из ових крајева, боље рећи из тадашњег сребреничког среза, на велеиздајничким процесима осуђено је око двадесет Срба.¹ Све су то били угледни људи свог краја. Двојица од њих су православни свештеници. Судбина једног од тих свештеника, потоњег протојереја Милана Петковића, у доброј мери је и симболична за Србе и православне људе Босне. Он је први светски рат провео на робији, али је и преживео тај рат. Наредни није. У другом светском рату је такође ухапшен и одведен у Дахау, то губилиште за прогнане народе Европе, а живот је окончао у гасној комори. У оба рата његова једина кривица је била што је Србин, православни свештеник. И егзекутори и њихови помагачи у оба случаја су били исти: Аустријанци, односно Немци а још и локалне слуге - суседни муслимани.

Они Срби који нису били обухваћени тим наводним суђењима са већ унапред познатом пресудом, која је увек гласила смрт или робија а никада ослобађање од оптужбе, подвргнути су другим методама уништавања и прогона. Злочине над поданицима српског народа аустроугарска држава није ни сматрала злочинима. Изгледало је сасвим нормално опљачкати имовину, запалити кућу, прогнати или убити човека, под условом да је Србин. За такво понашање према осталим народима се одговарало.

У сребреничком срезу обешено је неколико десетина Срба, а више од сто је стрељано (међу њима седам жена и три детета).²

¹Према сведочењу Ђорђа Беатовића у његовој књизи *Братунца и околина у мојим сећањима* (Удружење добровољаца ослободилачких ратова Србије 1912-1920, Београд 1981) страдали су: Павле и Тодор Беатовић и Радомир Блажић из Братунца, Пајо Васић из Бољевића, Гајо Давидовић из Полома, Васо, Јован и Јаков Ерић из Кравице, Јован Калдесић и Јаков Млађеновић-Милојевић из Дрињаче, Матија Миладиновић, Продан и Милан Петковић из Зелиње, Радован Недељковић из Дубравице, Перо Милошевић из Сребренице, Драго Урошевић из Височника и Недељко и Станоје Зарић из Слапашнице.

²Прва жртва је био Глигор Андрић из Обади, који је обешен у самом граду. У Тузли су обешени Госпава Беатовић из Братунца, Цвјетко Вујадиновић из Осредка, Јаков Дрмоњић из Бабуљица, Цвијетин Филиповић и Крсто Бојић из Обади, Лука Илић из Врањешевиха и Митар Илић из Тегара.

Начини којима је спровођен геноцид над српским народом допуњени су, или проширени, прогонима не само мушкараца, већ и комплетних породица. Депортација је изум Аустроугарске. Турска је у своје време уништавала све пред собом, услед чега су људи бежали и напуштали своје куће и своја насеља, али није организовано исељавала. Обе државе су и прекрштавале, односно тражиле напуштање православне вере.

Под Аустроугарском је протерано, исељено или побегло од тираније неколико хиљада српских породица. Непосредни извршиоци протеривања, поред власти и њених органа, били су и локални муслимани обично сврстани у неке, наводно војне, формације као што су Зелени кадар, Шуцкори, али могли су то да раде и као цивили. Мало се тадашњих прогнаника по завршетку рата вратило. У то време представници власти у Сребреници, они најпопуларнији и свима познати, били су Др Шандрк (Хрват, котарски предстојник) и Авдо Сулејмановић (муслиман, старешина затвора, раније шумар).

Најсуровији облик депортације било је протеривање у логоре. За Србе из Босне по злу су били чувени Арад, Шапоњек и Нежидер... Само у Араду, у који је први транспорт отпремљен августа 1914, живот је изгубило око 200 лица српске националности. Поред одраслих мушкараца, цивила, у Араду су страдали деца, жене, старци, а и целе породице. (Овде не могу да не поменем и свог деду Тошу Иванишевића, трговца из Грачанице испод Озрена у Босни. И он је био протеран у Арад. За то време кућа, трговине и магаче су опљачкане. Умро је у возу при повратку кући када се рат завршио и логор био ослобођен и распуштен. Баба Стака је остала са петоро малолетне деце: две кћерке и три сина и без ичега. У наредном рату и они су слично прошли. Два сина, Саво и Милош, су погинула, породице избегле или протеране у Србију, а имовина и куће опљачкане и разорене. Милош Иванишевић је погинуо у сукобу са Францетићевим усташама у селу Бјеловац код Братунца фебруара 1942. и гроб му никада није пронађен. Саво Иванишевић је погинуо крајем 1941. у сукобу са Немцима у неком селу између Смедерева и Пожаревца, а ни за њега се не зна где је сахрањен. У животу су остали син Станко и две кћерке, Кристина-Цица и моја мајка Милена. Сада, у овом рату, унуци Тоше и Стаке

Иванишевић, које је живот оставио са оне стране Дрине и Саве, пролазе кроз иста искушења и несреће као и њихови очеви и преци.)

Посебан, иако у односу на страдање људи мање значајан облик тираније су пљачке, отимање и уништавање имовине. Све време рата то је била уобичајена појава. Срби нису имали права на живот, а камоли на имовину. То се посебно односило на богатије људе - власнике предузећа, банкарe, хотелијере, фабриканте, трговце, кафеџије и занатлије. Остало је сведочење (наведени рад Ђорђа Беатовића) да су у Сребреници опљачкане две радње Мартијана Вујадиновића; дућани Јована Илића, Које Урошевића, Грује Видаковића, Лазе Лазаревића; радње и куће Васе Крсмановића и Цвијетина Јовановића; куће Марије Томић, Михајла Стјепановића и Алексе Јовановића; опанчарска радња Милоша Томића; радња Гаше Јовановића. Приликом тих насртаја на имовину, многе куће и радње су спаљене и разорене, а власници побијени.

После свих тих прогона и ратних страдања у тадашњем сребреничком срезу (на територијама које данас обухватају општине Сребреница, Братунац и Склане), српска популација је смањена за око 50 одсто од укупног броја становника.

Следећи рат донео је нови егзодус, патње и страдања.

Други светски рат

За то су се побринули готово исти окупатори и њихови, такође исти, сарадници. Сребренички срез, као и остали срезови Босне и Херцеговине, за време другог светског рата припао је Хитлеровој квислиншкој творевини Независној Држави Хрватској, на челу са квислингом и монструозним вођом те државе Антом Павелићем. Та држава је, по свим веродостојним сведочењима, била гробница српског народа, али и Јевреја и Цигана. Колико је Срба прогутао само логор Јасеновац, нити се зна нити ће се икада сазнати. А то је мањи део укупних жртава и укупног српског страдања. Српске гробнице, оне знане а још више незнане, разасуте су свуда по Босни и Херцеговини. Стратишта су била и властите куће, месне цркве, комплетна села и подручја, крашке јаме, реке - посебно Дрина, Дунав и Сава, домаћи и страни логори: Аушвиц, Дахау, Мајданек... Списак

Срба страдалих у рату 1941-1945. више није могуће сачинити. Оно што су урадили Јевреји за своје жртве, ми Срби никада нећемо бити у стању да урадимо. Истина, памтимо понешто конкретно и појединачно, жртве из властите породице, али не и жртве целог народа, без обзира где је у просторима бивше Југославије живео и живи.

Није могуће направити ни списак жртава у сребреничком срезу. Процене се крећу у распону између 3000 и 6000 лица. Извесна сведочанства о тим страдањима су споменици у искључиво српским, али не и мешовитим селима и црквеним портама. Таква обележја до овог последњег насртаја на српски народ, који су муслимани отворено започели пролећа 1992. године, могла су се наћи у више српских села. Али та сведочанства нису довољна. У њима је само део истине о укупном страдању у тим суровим временима и годинама.

У недостатку наших веродостојних историографских публикација, са довољно поузданим, егзактним показатељима и сведочењима о страдању српског народа у сребреничком срезу, можда ће бити бар довољно илустративно иако не и довољно убедљиво и прегледно, да се ослонимо на оно што је непријатељ забележио и што је остало у његовим документима која се данас налазе у нашим рукама. Реч је, значи, о архивској грађи која се овом приликом, стицајем околности, први пут публикује, а односи се на подручје које је предмет нашег интересовања и казивања. Међутим, ни ти документи, као што је наговештено, не откривају ни приближну истину о целини страдања. Те старе хартије могу данас само да илуструју стање какво је било у те четири године, дају податке о неким конкретним случајевима и донекле одсликају атмосферу која је у то време владала на подручју среза.

Најстарији документ из времена Павелићеве НДХ који говори о Сребреници потиче од 29. јануара 1942. године, а односи се на 18. август 1941. (када је Сребреница први пут била ослобођена од усташа) и на период до краја те године. То је писмо (нека врста извештаја) котарског предстојника из Сребренице Великом жупану Велике жупе Врхбосна у Сарајеву (*Архив Војноисторијског института, рег. 54-1, к. 181, арх. НДХ*). У том документу дословице пише: "...Сребреницу су освојили 18. коловоза 1941. и отишли даље према Зворнику (до Дрињаче). Између хрватских власти и четника тог

дана, трајала је борба од шест сати ујутру до подне истог дана. Жртва је било и са једне и са друге стране, око двадесет војника и четника. Чим су унишли четници у Сребреницу, позвали су потписаног и остале шефове надлештава, одузели им кључеве од канцеларија и каса, покупили паре (око 600000 дин.) и поставили своје органе у котару и опћини. Хрватске чиновнике и остале службенике одстранили су, нису **их никада ништа питали нити шта тражили од њих. Чиновнике и службенике нису тукли, нити је који погинуо. Једино логорника Ђозића Мухамеда, званичника котара сребреничког ухапсили су и лежао је у затвору око 20 дана, те су га пустили...** (назначио аутор). ...Сребреница имаде око 40000 становника, половица је муслимана, а половица православних. Жидовских кућа има само једна и неколико чиновника католика. Када су четници унишли у Сребреницу (тј. коловоза 18. 1941) било их је око 400, који нису били сви наоружани, него неки су били са сјекирама и тољагама..."

Овај документ је био достављен потпредседнику Владе НДХ Цафербегу Куленовићу и министру унутрашњих послова Андрији Артуковићу.

А поменути усташки главешина, вођа и логорник усташа у Сребреници, Ђозић Мухамед (који је једва око двадесет дана био у затвору и кога су живог и здравог Срби пустили на слободу) супротно наведеном извештају, овако описује те дане.

"18. коловоза 1941. године четници-комунисти (неко прецртао реч "комунисти", напомена аутора) заузели су Сребреницу, приликом уласка четника у Сребреницу било их је око 3000, са оружјем било их је око 1000. Вођа четника био је Јездимир Дангић, мајор бивше југословенске жандармерије. Приликом одбране Сребренице погинуо је сатник Никола Грубашек, а рањен је поручник чије име не знам, а од војника погинуло је 7, а остали су напустили борбу јер нису имали довољно муниције. **Ја сам као усташа и уједно вршилац дужности логорника, борио сам се са неколико усташа и милиције** није нам пошло за руком борбу задржати... По улазу четника у варош, доста грађана који су били наоружани, прикрили су оружје, да не би пало у руке четника..." Затим наводи да је за команданта Сребренице постављен учитељ Тошић, резервни поручник, и да је одмах почела пљачка муслиманских радњи. Потом

следе и тврдње: "... У појединим селима око Сребренице силовали су женски живаљ, нарочито дјевојке. Када су четници заузели Сребреницу убили су око 10 муслимана... Муслиманима приликом пада Сребренице и за време бављења четника у Сребреници поубијано је и одведено у шуме, бачено у јамама сигурно око 1000 људи, а вјероватно и више." (*Архив ВИИ 46/6-6, к. 145 НДХ.*)

Тако у својој изјави пише усташки главешина. А да су ослободили Сребренице убијали муслимане зар о томе не би известио и ко-тарски предстојник у цитираном извештају и зар би Ђозић Мухамед био поштеђен? Као вођу усташа, логична је претпоставка, српски устаници би - да су хтели да убијају цивиле, а поготово заробљене и ухваћене слуге окупатора - прво убили усташког логорника и вођу, а тек потом остале. У том случају не би било ни овог фалсификата о стварним догађајима који су се одиграли у Сребреници приликом њеног првог ослобађања од окупаторских и квислиншких трупа 8. августа 1941. године, или само непуна четири месеца пошто су Немци окупирали Југославију.

О односу муслимана Сребренице према окупаторској власти, Павелићевој држави и усташама, најбоље можда сведочи документ Министарства унутрашњих послова Независне Државе Хрватске који је потписао "За министра - Државни тајник Др Николић" (*Архив ВИИ 56/7, к. 93, НДХ*), у коме се даје следећи закључак:

"Народ тога котара (сребреничког среза, напомена аутора) изричито тражи, да се тамо пошаље оружана сила која ће га моћи обранити од четника, а јер је тај народ голорук и од себе дао хрватској држави много. Све што је способно за оружје већ је под оружјем или као усташа, или као домобран, или је као припадник СС-постројбе (назначио аутор), тако да се из преостатка тога пучанства не може успјешно организирати легија, која би била у стању супроставити се одмјетницима."

Кратко речено, сви муслимани Сребренице су већ активни Павелићеви бојовници. То што се каже да је "тај народ голорук" и што се "из преостатка пучанства не може успјешно организирати легија", односи се само на децу, жене и старце, јер сви војно способни мушкарци већ су били у квислиншким формацијама НДХ и активно се борили против српског становништва, односно "четника", како су Србе називали и називају. Оваквом документу и

јасној закључној оцени заиста није потребан коментар. Све што се догађало и догодило логична је последица чињенице да су сви муслимани (Хрвати чине једва један промил становништва) били усташе, домобрани или припадници СС формација. Тиме су се, не само у овом крају већ и у целој Босни и Херцеговини, муслимани поносили и баш због толике привржености добили су епитет "цвијећа државе Хрватске". О томе сведочи и оцена Заповједништва Тузланске бригаде (вероватно је у питању нека домобранска јединица) од 19.6.1943. "тајно" поднета Заповедништву II домобранског збора Брод. У њој се, поред осталог, на почетку претпоследњег пасуса наводи следеће: "У Тузли има 30 усташа из Сребренице који су пошли у СС Дивизију..."

А та "Независна Држава Хрватска" је диктирала врло јасан однос према Србима који се сводио на три једино могућа решења: или их ликвидирати, или протерати, или покрстити на католичанство.

Цитирајући наредни документ који је поднео "Редарствени управитељ Велике жупе Усора и Соли, Јосип Верхаз" (*Архив ВИИ 32/6-3, к. 215, НДХ*) уочава се да је стање у Сребреници средином октобра било добро, али није било могуће извршити одредбе виших власти по којима православце треба упутити у логоре или најкраћим путем у Србију. То је било неизводљиво из више разлога, изузев да то ураде усташе. Међутим, у извештају се наводе и опасности од таквог покушаја. "...Али у том случају према изјави бившег управитеља котара Савића врло је вероватно, да би они (усташе, нап. аутора) такве особе поубијали умјесто да их пребаце преко границе, што би имало врло незгодно дјеловање на наш свијет, такође и на наше сусједе (мисли се на Србе из Србије са којима се граниче само уским појасом реке Дрине), а још више код наших непријатеља."

Страх да се не разбесни непријатељ и услед тога крене у освету, као да је био најзначајнији фактор. Ипак, наредба виших власти је недвосмислена: подручје сребреничког котара се мора очистити од Срба. Али, страх и неодлучност локалних власти и извршилаца као да је у то време бар тренутно одложила егзодус и ликвидацију српског становништва, а тиме и наредбу виших власти.

А како је било тим Србима у НДХ који нису протерани, може да се види из следећих, такође њихових докумената. У извештају Главном стожеру оружаних снага, који је поднело Заповједништво III домобранског збора, налазимо следеће примере:

Заповједништво 5. оружничке пуковније 30.1.1943. обавештава да су "Дне 13. сијечња 1943. наоружани војничар Паљо Јусуф и Исмет Цихић... упали у село Мандићи, те један од ове двојице напао Кристину жену Алексе Пајића 36 година старог сељака из мјеста истог, почео ју је тући тражећи да му преда канту петролеја и војничку пушку... Алекса Пајић који се моментално није налазио у кући вративши се нашао је по усташа испребијану жену. Чим је усташа војничар примјетио Пајића напао је на њега кундаком пушке, почео га тући... Усташа га је одвукао до пласта сијена, турио му у уста цијев од пушке у намјери да га убије, задавши му бодом (бајонетом, нап. аутора), у области грудног коша осам убода... Пајић је на то, и ако пуки сиромаш упутио жену у село која је узајмила 5000 куна и предала их усташа...

... Истог дана именовани војничар Паљо Јусуф и Исмет Цихић у селу Мандићи напали су на кућу Маре Пајић 60 година старе...

... Исти дне упутили су се у оближњи заселак Чешмеровићи ухитили сељака Рајка Јонића 36 година старог везали га ременом тражећи од њега... да живот откупи за 10000 куна."

Само двојица "војничара" муслимана, Павелићевих војника, у току истог дана слободно малтретирају, пребијају, пљачкају и муче становнике српског села и заселака Мандићи који су, као и остали Срби, увек били препуштени на милост и немилост сваком муслиману или Хрвату који наиђе на њихово село.

Заповедништво исте 5. пуковније (која је извесно време запосела и држала ово подручје) извештава 3.2.1943. године: "... Усташа војничар Такмаз Феим и Оруч Сулејман... Ушли наоружани у село Зоник (3,5 км. сјев. западно од Сребренице) и повели са собом сељака Неђу Јовановића старог 58 година да им покаже пут за Братунац. Дошавши до Дубовика... прислонили су Неђу Јовановића уз један храст, а затим га из пушака убили..."

Примера злостављања и појединачних убистава Срба има толико да се не могу ни набројати, поготово када своја сећања износе